

ભારતીય શિલ્પ અને કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં શૃંગાર: દેહથી દેવત્વ સુધીની યાત્રા

શોધછાત્ર – રાહુલ દિપકભાઈ મહેતા

શ્રીસોમનાથસંસ્કૃતયુનિવર્સિટી, વેરાવળ

સારાંશ :

પ્રસ્તુત શોધનિબંધમાં ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્ય અને મહાકવિ કાલિદાસના સાહિત્યમાં નિરૂપાયેલા ‘શૃંગાર રસ’નો તુલનાત્મક અને દાર્શનિક અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં શૃંગારને માત્ર શારીરિક આકર્ષણ કે વિલાસ ન ગણતા, તેને ‘દેહથી દેવત્વ’ સુધીની ઊર્ધ્વગામી આધ્યાત્મિક યાત્રા તરીકે મૂલવવામાં આવ્યો છે. અહીં તર્કબદ્ધ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ખજુરાહો અને કોણાર્કના મંદિરોની બહારની દીવાલો પરના મિથુન શિલ્પો જીવાત્મા અને પરમાત્માના અદ્વૈતનું તથા સંસારથી મોક્ષ તરફની ગતિનું પ્રતીક છે, તેવી જ રીતે કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્’, ‘મેઘદૂતમ્’ અને ‘કુમારસંભવમ્’ જેવા અમર સર્જનોમાં પ્રેમ માત્ર શારીરિક આકર્ષણ (વસંતના ફૂલ) થી શરૂ થઈ, ‘તપ’ અને ‘વિરહ’ની અગ્નિમાં શુદ્ધ થઈને અંતે પરિપક્વ દિવ્ય ચેતના (પાનખરના ફળ) માં પરિણમે છે. નિબંધનો નિષ્કર્ષ એ છે કે ભારતીય કલાપરંપરામાં—પથ્થર હોય કે શબ્દ—બંને માધ્યમોમાં સૌંદર્ય અને શૃંગારનો તિરસ્કાર નહીં, પરંતુ ઈશ્વર પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, જ્યાં ભૌતિક સૌંદર્ય અંતે ‘સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્’ની શાશ્વત અનુભૂતિ કરાવે છે.

આવીરૂપ શબ્દો: ભારતીય સંસ્કૃતિ, શૃંગાર રસ, શિલ્પ સ્થાપત્ય, મહાકવિ કાલિદાસ, દેહથી દેવત્વ

૧. પ્રસ્તાવના (Introduction)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ‘સૌંદર્ય’ અને ‘શૃંગાર’ ક્યારેય જીવનથી અલગ કે વર્જ્ય વિષયો રહ્યા નથી. પાશ્ચાત્ય જગતમાં ઘણીવાર શૃંગારને માત્ર શારીરિક આકર્ષણ કે ‘હેડોનિઝમ’ (સુખવાદ) તરીકે જોવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ભારતીય મનીષીઓએ તેને એક ‘રસ’ તરીકે સ્વીકારીને તેને આધ્યાત્મિક ઊંચાઈ બક્ષી છે. ભારતીય જીવનદર્શનના ચાર પાયા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં ‘કામ’ (શૃંગાર/પ્રેમ) ને ત્રીજો પુરુષાર્થ માનવામાં આવ્યો છે. આ પુરુષાર્થ જીવનના સર્જન અને ઉલ્લાસનું પ્રતીક છે.

આ શોધનિબંધનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એ તપાસવાનો છે કે ભારતની બે શ્રેષ્ઠ કલા પરંપરાઓ—‘શિલ્પ સ્થાપત્ય’ (દ્રશ્ય કલા) અને ‘કાલિદાસનું સાહિત્ય’ (શ્રાવ્ય કલા)—કેવી રીતે શૃંગાર રસનું નિરૂપણ કરે છે. એક તરફ ખજુરાહો અને કોણાર્કના શિલ્પીઓ કઠણ પથ્થરમાં કોમળ ભાવનાઓ કંડારે છે, તો બીજી તરફ મહાકવિ કાલિદાસ શબ્દો દ્વારા માનવીય મનોભાવોનું ચિત્રણ કરે છે. આ બંને માધ્યમોમાં શૃંગાર એ માત્ર દેહનું મિલન નથી, પરંતુ તે જીવાત્મા અને પરમાત્માના અદ્વૈતનું, તેમજ પ્રકૃતિ અને પુરુષના શાશ્વત મિલનનું પ્રતીક છે.

૨. ભારતીય શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં શૃંગાર: પથ્થરમાં કંડારાયેલું મહાકાવ્ય

પ્રાચીન ભારતીય મંદિરો માત્ર પૂજાસ્થાન નહોતા, પરંતુ તે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનના કેન્દ્રો હતા. મંદિરોની દીવાલો પર શૃંગારિક શિલ્પોનું અસ્તિત્વ એ વાતની સાબિતી છે કે તત્કાલીન સમાજ જીવનને ટુકડાઓમાં વહેંચવાને બદલે તેને 'સમગ્રતા' માં જોતો હતો.

૨.૧ ખજુરાહો અને કોણાર્ક: શૃંગારનું તત્ત્વજ્ઞાન

ખજુરાહો (મધ્ય પ્રદેશ) અને કોણાર્ક (ઓડિશા) ના મંદિરોમાં શૃંગાર શિલ્પોની ભરમાર છે. સામાન્ય દ્રષ્ટિએ આ શિલ્પો કામુક લાગે, પરંતુ તેની પાછળ એક ગહન દાર્શનિક વિચારધારા રહેલી છે.

* બહિર્મુખ અને અંતર્મુખનો સિદ્ધાંત:

આ મંદિરોની રચનામાં એક વિશેષ સંદેશ છે. મૈથુન (સંભોગ) અને શૃંગારના શિલ્પો હંમેશા મંદિરની બહારની દીવાલો (જગતી કે મંડોવર) પર જોવા મળે છે, ક્યારેય ગર્ભગૃહમાં નહીં. આ વ્યવસ્થા સૂચવે છે કે જે સાધક સંસારની વાસનાઓ અને કામનાઓને (શૃંગારને) બહાર છોડી દે છે, અથવા તો તેને ધર્મપૂર્વક ભોગવીને તેનાથી સંપૂર્ણ તૃપ્ત થઈ જાય છે, તે જ વ્યક્તિ અંદર રહેલા પરમાત્મા (ગર્ભગૃહ) સુધી પહોંચી શકે છે. આમ, આ શિલ્પો મોક્ષના માર્ગમાં આવતું એક અનિવાર્ય ચરણ છે, કોઈ બાધક તત્ત્વ નથી.

* પ્રકૃતિ અને પુરુષનું અદ્વૈત:

ભારતીય તંત્રશાસ્ત્ર મુજબ, સૃષ્ટિનું સર્જન શિવ (પુરુષ) અને શક્તિ (પ્રકૃતિ) ના મિલનથી થયું છે. ખજુરાહોના મિથુન શિલ્પોમાં જ્યારે બે જીવ પ્રેમમાં એકરૂપ થાય છે, ત્યારે 'હું' અને 'તું' નો ભેદ મટી જાય છે. આ ક્ષણિક અદ્વૈતનો અનુભવ એ જ 'બ્રહ્માનંદ' (ઈશ્વરીય આનંદ) ની ઝાંખી છે. શિલ્પીઓએ પથ્થરમાં આ પરમાનંદને કંડારવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

* માંગલ્ય ચિહ્ન:

પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોમાં મિથુન (યુગલ) શિલ્પોને 'માંગલ્ય ચિહ્ન' (શુભ પ્રતીક) માનવામાં આવતા હતા. એવી માન્યતા હતી કે આવા શિલ્પો ઈમારતને વીજળી અને કુદરતી આફતોથી બચાવે છે અને ત્યાં જીવનના ઉલ્લાસનું વાતાવરણ જાળવી રાખે છે.

૨.૨ સુરસુંદરી અને નાયિકાઓ: લય અને ગતિ

ભારતીય શિલ્પમાં સ્ત્રી શરીરનું સૌંદર્ય માત્ર સ્થિર નથી, પણ ગતિશીલ છે. શિલ્પીઓએ કઠણ પથ્થરમાં કોમળ ભાવોને જીવંત કરવા માટે 'ત્રિભંગ' મુદ્રાનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ મુદ્રામાં શરીર ગરદન, કમર અને ઘૂંટણ—એમ ત્રણ જગ્યાએથી વળેલું હોય છે, જે પથ્થરની મૂર્તિને એક અદ્ભુત લય (Rhythm) અને પ્રવાહિતા આપે છે.

કેટલાક વિશિષ્ટ શિલ્પો અને તેના મનોવૈજ્ઞાનિક ભાવો નીચે મુજબ છે:

*** કંટક-શોધિની (પગમાંથી કાંટો કાઢતી નાયિકા):**

આ માત્ર કાંટો કાઢવાની ક્રિયા નથી. કલા વિવેચકોના મતે, નાયિકા પગમાં વાગેલા કાંટાનું બહાનું કાઢીને થોડી વાર રોકાઈ જાય છે, જેથી તે પાછળ આવતા પોતાના પ્રેમીને એક નજરે જોઈ શકે. આ શિલ્પમાં શારીરિક પીડા અને પ્રેમની મીઠી વેદનાનું મિશ્રણ છે.

*** દર્પણ-ધારિણી (દર્પણ જોતી સ્ત્રી):**

શૃંગાર કરતી કે સેંથામાં સિંદૂર પૂરતી નાયિકા 'સ્વ-પ્રેમ' અને મિલનની તૈયારીનું પ્રતીક છે.

*** ગુજરાતનો વારસો:**

પાટણની 'રાણીની વાવ' અને મોઢેરાના 'સૂર્યમંદિર' માં પણ આવી જ લયબદ્ધ નૃત્યાંગનાઓ અને શૃંગારિક અપ્સરાઓ કંડારાયેલી છે, જે દર્શાવે છે કે આ વિચારધારા સમગ્ર ભારતમાં વ્યાપ્ત હતી.

૨.૩ અજંતા અને ઈલોરા: ભક્તિ અને શૃંગારનો સમન્વય

મહારાષ્ટ્રની અજંતા (બૌદ્ધ) અને ઈલોરા (હિન્દુ/જૈન/બૌદ્ધ) ગુફાઓમાં શૃંગારને ભક્તિથી અલગ કરવામાં આવ્યો નથી.

*** અજંતા:** અહીં ભગવાન બુદ્ધના ચિત્રોમાં શાંતિ છે, તો તેમની આસપાસની અપ્સરાઓમાં શૃંગાર છે. અહીં સૌંદર્ય દ્વારા 'શાંતિ' તરફની ગતિ છે.

*** ઈલોરા (કૈલાસ મંદિર):** અહીંનું 'રાવણાનુગ્રહ' શિલ્પ જગપ્રસિદ્ધ છે. રાવણ નીચેથી કૈલાસ પર્વત હલાવે છે, ત્યારે ભયભીત પાર્વતી શિવજીને આલિંગન આપે છે. આ શિલ્પમાં પાર્વતીનો ભય મિશ્રિત પ્રેમ (શૃંગાર) અને શિવજીની અચળ સ્થિરતા (અધ્યાત્મ) એક જ ફ્રેમમાં જોવા મળે છે. શિવજી માત્ર પગનો અંગૂઠો દબાવીને રાવણના ગર્વનું ખંડન કરે છે. આમ, અહીં શક્તિ અને પ્રેમનું મિલન ભક્તિના સંદર્ભમાં થયું છે.

૩. કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં શૃંગાર: શબ્દદેહે પ્રગટતું સૌંદર્ય

જો શિલ્પ એ 'સ્થિર સંગીત' છે, તો કાલિદાસનું સાહિત્ય એ 'વહેતી નદી' છે. મહાકવિ કાલિદાસને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'શૃંગાર રસના સમ્રાટ' માનવામાં આવે છે. તેમના સાહિત્યની વિશેષતા એ છે કે તેઓ પ્રેમને માત્ર પૃથ્વી સુધી સીમિત રાખતા નથી, પણ તેને તપોવન અને સ્વર્ગ સુધી વિસ્તારે છે. તેમના મતે પ્રેમ એ વાસના નથી, પણ એક 'તપ' છે.

કાલિદાસના સાહિત્યમાં શૃંગારના બે પક્ષ જોવા મળે છે: સંભોગ શૃંગાર (મિલન) અને વિપ્રલંભ શૃંગાર (વિરહ).

૩.૧ ઋતુસંહાર: પ્રકૃતિ અને પ્રેમનો સંબંધ

કાલિદાસની પ્રથમ કૃતિ મનાતા 'ઋતુસંહાર'માં પ્રકૃતિ 'ઉદ્દીપક' (પ્રેમને જગાડનાર) તરીકે આવે છે. છ ઋતુઓ માનવ હૃદય પર કેવી અસર કરે છે, તેનું અહીં વર્ણન છે.

* વસંત ઋતુ: કવિ કહે છે કે વસંતમાં બધું જ સુંદર લાગે છે.

> ધ્રુમા: સપુષ્પા: સલિલં સપદ્મં સ્ત્રિય: સકામા: પવન: સુગન્ધિ: ।

> સુખા: પ્રદોષા દિવસાશ્ચ રમ્યા: સર્વ પ્રિયે ચારુતરં વસન્તે ॥ (ષષ્ઠ સર્ગ - ૨)

> (ભાવાર્થ: વસંતમાં વૃક્ષો ફૂલોવાળા, પાણી કમળોવાળું, સ્ત્રીઓ પ્રેમની ઈચ્છાવાળી, પવન સુગંધીદાર અને દિવસો રમણીય હોય છે. હે પ્રિયા! વસંતમાં બધું જ સુંદર હોય છે.)

* વર્ષા ઋતુ: મેઘગર્જના પ્રેમીઓને નજીક લાવે છે.

> ધનાગમ: કામિજનપ્રિય: પ્રિયે ॥ (દ્વિતીય સર્ગ - ૧)

> (ભાવાર્થ: વાદળોનું આગમન પ્રેમીજનોને અત્યંત પ્રિય હોય છે.)

૩.૨ મેઘદૂતમ્: વિરહનું મહાકાવ્ય (ખંડકાવ્ય)

'મેઘદૂતમ્' એ વિપ્રલંભ શૃંગાર (વિરહ) નું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. એક શ્રાપિત યક્ષ પોતાની પત્નીના વિરહમાં અચેતન એવા મેઘ (વાદળ) ને દૂત બનાવે છે.

* જડમાં ચેતનનું આરોપણ: પ્રેમી માટે કશું જ જડ નથી.

> કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણાચેતનાચેતનેષુ ॥ (પૂર્વમેઘ - ૫)

> (ભાવાર્થ: કામપીડિત વ્યક્તિ ચેતન અને અચેતન વચ્ચેનો ભેદ પારખવામાં અસમર્થ હોય છે.)

* નદીઓનું નાવિકા તરીકે વર્ણન: કાલિદાસ ભૂગોળને પ્રેમકથામાં ફેરવી નાખે છે. યક્ષ મેઘને કહે છે કે રસ્તામાં આવતી નદીઓ મારી પત્ની જેવી જ છે.

* વેત્રવતી નદી: તેના ઉછળતા મોજાં એ નાવિકાના ભૂ-વિલાસ (ભ્રમર નચાવવી) છે.

* નિર્વિધ્યા નદી: તેનો સુકાયેલો પ્રવાહ એ વિરહમાં કૃશ (દુબળી) થયેલી પત્નીનો ચોટલો છે.

* ગંભીરા નદી: તેનું પાણી જાણે સરકી જતું વસ્ર છે.

* આશાનો સંદેશ: કાવ્યના અંતે યક્ષ પત્નીને સંદેશ આપે છે કે સુખ-દુઃખ તો પૈડાંના આરાની જેમ ફરતા રહે છે.

> “નીચૈર્ગચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિકમેણ ॥” (ઉત્તરમેઘ - ૪૯)

3.3 કુમારસંભવમ્: દેવોનું માનવીયકરણ

આ મહાકાવ્યમાં શિવ અને પાર્વતીના પ્રેમનું વર્ણન છે. કાલિદાસે અહીં દેવોના શૃંગારને માનવીય સંવેદનાઓ સાથે જોડી દીધો છે. આ કાવ્યનો મુખ્ય સૂર એ છે કે "શારીરિક સૌંદર્ય નિરર્થક છે, તપ જ શ્રેષ્ઠ છે."

* સૌંદર્યનો પરાજય: પાર્વતી અત્યંત સુંદર છે, કામદેવ શિવને મોહિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ શિવજી ત્રીજું નેત્ર ખોલી કામદેવને ભસ્મ કરે છે. પાર્વતીને સમજાય છે કે:

> "ઇયેષ સા કર્સુમવન્ધ્યરૂપતાં સમાધિમાસ્થાય તપોભિરાત્મનઃ ।" (સર્ગ ૫ - ૨)

> (ભાવાર્થ: રૂપ દ્વારા શિવ ન મળે, તપસ્યા દ્વારા જ રૂપને સફળ બનાવી શકાય.)

* પ્રેમની જીત: પાર્વતીની કઠોર તપસ્યા પછી શિવજી પ્રસન્ન થાય છે અને કહે છે:

> "અથ પ્રભૃતિ અવનતાઙ્ગિ તવાસ્મિ દાસઃ કીતસ્તપોભિરિતિ..." (સર્ગ ૫ - ૮૬)

> (ભાવાર્થ: હે પાર્વતી! આજથી હું તારી તપસ્યા દ્વારા ખરીદાયેલો તારો દાસ છું.)

> આમ, અહીં શૃંગાર વાસના મટીને ભક્તિ અને સમર્પણ બની જાય છે.

3.૪ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્: ફૂલથી ફળ સુધીની યાત્રા

કાલિદાસનું આ નાટક વિશ્વ સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાં સ્થાન પામે છે. જર્મન કવિ ગેટે (Goethe) એ આ નાટક વિશે કહ્યું હતું: "જો તમારે વસંતના ફૂલો અને પાનખરના ફળો એકસાથે જોઈતા હોય, તો હું શાકુન્તલનું નામ લઈશ."

આ નાટકમાં પ્રેમનો વિકાસ બે તબક્કામાં થાય છે:

* પ્રથમ તબક્કો (પૃથ્વી/આશ્રમ): દુષ્યંત અને શકુંતલાનું પ્રથમ મિલન. આ પ્રેમ શારીરિક આકર્ષણ અને આવેગ પર આધારિત છે (ગાંધર્વ વિવાહ). શકુંતલાનું સૌંદર્ય વનલતા જેવું છે.

> અધરઃ કિસલયરાગઃ કોમલવિટપાનુકારિણૌ બાહૂ । "(અંક ૧ - ૨૧)

> (ભાવાર્થ: તેના હોઠ ફૂંપળ જેવા લાલ અને હાથ કોમળ ડાળીઓ જેવા છે.)

* બીજો તબક્કો (સ્વર્ગ/હેમફ્ટ): દુષ્યંત શકુંતલાને ભૂલી જાય છે અને શકુંતલાનો ત્યાગ થાય છે. વિરહની આગમાં તપ્યા પછી, જ્યારે અંતે મરીચિ ઋષિના આશ્રમમાં તેમનું પુનઃમિલન થાય છે, ત્યારે તે પ્રેમ પરિપક્વ (ફળ સ્વરૂપ) બને છે. ત્યાં માત્ર બે પ્રેમીઓ નથી, પણ તેમનો પુત્ર 'ભરત' પણ છે. આમ, પ્રેમ હવે માત્ર સુખ ભોગવવાનું સાધન નથી, પણ સમાજ અને સંતતિના કલ્યાણનું માધ્યમ બને છે.

૪. તુલનાત્મક દ્રષ્ટિ અને નિષ્કર્ષ (Conclusion)

ઉપરોક્ત વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય શિલ્પ અને કાલિદાસનું સાહિત્ય—બંને એક જ સત્યને બે અલગ માધ્યમોમાં રજૂ કરે છે.

* સમાન લય: શિલ્પીએ જે 'ત્રિભંગ' મુદ્રા દ્વારા પથ્થરમાં લય ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે જ લય કાલિદાસે મંદાકાંતા અને ઉપજાતિ જેવા વૃત્તો(છંદો)માં ગુંથ્યો છે.

* પ્રકૃતિ અને માનવ: બંને માધ્યમોમાં માનવ અને પ્રકૃતિ એકબીજા સાથે ઓતપ્રોત છે. ખજુરાહોના શિલ્પોમાં લતાઓ અને સ્ત્રીઓ એકરૂપ છે, તો મેઘદૂતમ્માં નદીઓ અને નાયિકાઓ એકરૂપ છે.

* ઉદાત્તિકરણ (Sublimation): સૌથી મહત્વની વાત એ છે કે બંને પરંપરામાં શૃંગારની યાત્રા 'દેહ' થી શરૂ થાય છે પણ અટકતી 'દેવત્વ' પર છે. ખજુરાહોના મિથુન શિલ્પો મોક્ષ તરફ લઈ જાય છે, અને 'શાકુન્તલ' નો પ્રેમ સ્વર્ગના આશ્રમમાં સ્થિર થાય છે.

ઉપસંહાર:

આમ, ભારતીય કલાપરંપરામાં શૃંગાર એ જીવનથી પલાયન નથી, પણ જીવનનો ઉત્સવ મનાવીને ઈશ્વર સુધી પહોંચવાનો રાજમાર્ગ છે. "રસો વૈ સઃ" (તે પરમાત્મા રસ સ્વરૂપ છે) – આ ઉપનિષદના વાક્યને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય શિલ્પીઓએ ટાંકણા દ્વારા અને કાલિદાસે પોતાની લેખિની દ્વારા બખૂબી કર્યું છે. કાલિદાસના પાત્રો અને ભારતીય શિલ્પો આજે પણ મૌન રહીને આ શાશ્વત સત્યની સાક્ષી પૂરે છે કે "સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્".

સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ:

૧. કાલિદાસ ગ્રંથાવલી (મેઘદૂતમ્, કુમારસંભવમ્, ઋતુસંહાર, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્)
૨. ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્ય - ઇતિહાસ અને સૌંદર્ય
૩. ભારતીય રસ સિદ્ધાંત (નાટ્યશાસ્ત્ર)
૧. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ – મહાકવિ કાલિદાસ (સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી અથવા સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત ગુજરાતી અનુવાદ).
૨. મેઘદૂતમ્ – મહાકવિ કાલિદાસ (મલ્લિનાથની 'સંજીવની' ટીકા સાથેની આવૃત્તિ વિશેષ ઉપયોગી).
૩. કુમારસંભવમ્ – મહાકવિ કાલિદાસ.
૪. ઋતુસંહાર – મહાકવિ કાલિદાસ.
૫. નાટ્યશાસ્ત્ર – ભરત મુનિ (ખાસ કરીને 'રસ સિદ્ધાંત' અને 'શૃંગાર રસ' સમજવા માટે).

ગૌણ સ્ત્રોત (વિવેચન અને કલા-સ્થાપત્ય):

૭. Sanskrit Literature and Art: Mirrors of Indian Culture – લેખક: C. Sivaramamurti (સી. શિવરામમૂર્તિ).
૭. The Hindu Temple (Vol. I & II) – લેખક: Stella Kramrisch (સ્ટેલા ક્રેમરીશ).
૮. Myths and Symbols in Indian Art and Civilization – લેખક: Heinrich Zimmer (હેનરિક ઝિમર).
૯. Kalidasa – લેખક: Sri Aurobindo (શ્રી અરવિંદ).
૧૦. પ્રાચીન સાહિત્ય (Prachin Sahitya) – લેખક: રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF RESEARCH
(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)**

International Peer Reviewed and Refereed Journal

Certification of Publication

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research (MUCOJOR) is hereby awarding
this certificate to

રાહુલ દિપકભાઈ મહેતા

In recognition of the publication of the paper entitled
ભારતીય શિલ્પ અને કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં શૃંગાર: દેહથી દેવત્વ સુધીની યાત્રા

Published in Volume 03, Issue 06, December 2025.

EDITOR IN CHIEF